

УДК 343.326(477)

МАЛАХОВ Г.Б., науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5333-0666>.

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ ЕКСТРЕМІЗМУ

***Анотація.** Стаття присвячена аналізу правового забезпечення протидії тероризму. Встановлено, що світова спільнота визнає небезпеку екстремізму. Визначено зміст екстремізму як соціально-правового явища. Встановлено, що серед вчених відсутня єдність поглядів до розуміння екстремізму. Висвітлено міжнародний аспект проблеми протидії екстремізму. Узагальнено основні наукові підходи до розуміння правового забезпечення протидії екстремізму. На підставі цього сформульовано пропозиції щодо прийняття спеціального закону про протидію екстремізму.*

***Ключові слова:** екстремізм, правове забезпечення, протидія екстремізму, ідеологія екстремізму.*

***Summary.** The article is devoted to the analysis of legal provision of combating terrorism. It has been established that the world community recognizes the danger of extremism. The content of extremism as a socio-legal phenomenon is determined. It was established that among scientists there is no unity of views on the understanding of extremism. The international aspect of the problem of combating extremism is highlighted. The main scientific approaches to the understanding of legal support for combating extremism are summarized. On the basis of this, proposals for the adoption of a special law on combating extremism have been formulated.*

***Keywords:** extremism, legal provision, countering extremism, ideology of extremism.*

Постановка проблеми. Екстремізм являє собою складне соціальне явище, яке здатне проявлятися в різних сферах життєдіяльності. Екстремізм використовує для досягнення своїх цілей методи насильницького характеру, інформаційно-пропагандистського та психологічного впливу, а також організаційні методи. Його здійснюють виходячи з прийнятих у суспільстві політичних, моральних, етичних норм, а також допустимих меж відхилення. Оцінювання тих чи інших дій як екстремістських досить суб'єктивне та може відрізнятися у різних цивілізацій, країн, етносів, суспільних груп або прошарків населення[1].

У ХХІ столітті практика екстремізму набула поширення в міжнародному масштабі, а його небезпечні прояви стали загрозою для всієї світової спільноти. Сьогодні особливо відчувається негативний вплив екстремізму, ідеологія якого спрямована на спонукання схильних до радикалізму та фундаменталізму осіб до вчинення екстремістських та інших злочинів на ґрунті расової, соціальної та релігійної ворожнечі [2, с. 112].

У Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392, зазначено, що сучасна модель глобалізації уможливила, зокрема, поширення релігійного та ідеологічного фундаменталізму та екстремізму (п. 10). Україна, прагнучи зміцнити заснований на демократичних нормах і цінностях міжнародний порядок, бере активну участь, зокрема, у протидії тероризму, міжнародній злочинності, політичному та релігійному екстремізму (п. 33 вказаної Стратегії) [3].

Війна в Україні підкреслила необхідність вироблення ефективної моделі протидії екстремізму, який стає дедалі небезпечнішим як для самої держави, так і для міжнародної спільноти.

Результати аналізу наукових публікацій. Проблематика протидії екстремізму не є цілком новою для вітчизняної правової науки. Окремі аспекти кримінально-правової протидії екстремізму висвітлені у працях українських вчених, а саме: Бабій А.Ю. [4], Благодарного А.М. [5], Гожій В.Д. [6], Дорохіна Д.В. [7], Ірхи Ю.Б. [8], Климчука В.П. [9], Колоскова В.В. [10], Кубальського В.Н. [11], Леонова Б.Д., Лихової С.Я., Ліпкана В.А. [12], Мокляка В.В. [2], Мохончука С.М., Семенюка О.Г., Семикіна М.В., Серкевич І.Р., Скулиша Є.Д., Стрельбицького М.П., Тимошенко В.І., Чувакова О.А. [13], Шамари О.В. та інших.

Водночас, в Україні бракує досліджень, спеціально присвячених проблемі протидії екстремізму. Поряд із уже наявними в літературі підходами до розуміння екстремізму потребують виявлення та описання специфічні для сучасної ситуації прояви екстремізму в Україні, які виникли з початком неприкритої збройної агресії РФ. Мало дослідженими залишаються питання щодо з'ясування ефективності міжнародно-правового регулювання протидії екстремізму.

Метою статті є висвітлення на основі аналізу міжнародного досвіду у сфері протидії екстремізму проблем правового забезпечення протидії цьому суспільно небезпечному явищу в контексті удосконалення законодавства та кримінально-правової політики у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Ефективність протидії тому чи іншому негативному соціальному явищу значною мірою залежить від правильного розуміння його сутності. З'ясування сутності екстремізму є надзвичайно важливим як в теоретичному, так і в практичному значенні, а також визначальне при вирішенні будь-яких питань протидії цьому негативному явищу, оскільки від правильного його розуміння залежить формування стратегії і тактики такої діяльності, постановка її цілей, визначення засобів їх досягнення тощо [14, с. 143].

Сьогодні існують певні труднощі, пов'язані з виробленням єдиного підходу до визначення екстремізму. Серед них, зокрема, можна виділити складність самого феномену, його соціальну зумовленість та ідеологічний зміст.

Сьогодні існує безліч визначень досліджуваного феномену. Проте, серед юристів та науковців цієї проблеми не втихають спори щодо змісту поняття екстремізму. Як наголошує Гожій В.Д., екстремізм – це складне й багатоаспектне явище, що має безліч політичних, соціальних, економічних, психологічних та інших особливостей, комплексний вплив яких обумовлює його масштаби та перспективи збільшення [6, с. 20].

Незважаючи на численні ініціативи світової спільноти щодо запобігання насильницькому екстремізму, у світі не існує загальноприйнятих визначень екстремізму, що ускладнює правову регламентацію заходів протидії цьому явищу.

На міжнародному рівні базовим документом, що встановлює основні напрями протидії екстремізму, є Загальна декларація прав людини, прийнята та проголошена в резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року [15], положення якої (ст. 1 – 5, 7, 9, 10, 13, 14, 16, 18 – 20, 28) визначають рівність громадян незалежно від расової, національної або релігійної приналежності. Аналогічні приписи містяться й у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права [16]. Зазначені міжнародно-правові акти сформували правові основи протидії расовій, релігійній та національній ворожнечі, однак прогалиною правотворчої діяльності ООН в рамках протидії

екстремізму й дотепер залишається відсутність закріпленої в існуючих міжнародних угодах дефініції екстремізму [17, с. 375].

Вперше досліджуваний термін був застосований у “Декларації про заходи щодо ліквідації міжнародного тероризму”, схваленій Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1994 року № 49/60[18]. У зазначеному документі наголошується стурбованість всього світового співтовариства загрозою тероризму, заснованого на нетерпимості або екстремізмі. Наведена правова конструкція не містить визначення екстремізму, а лише наголошує на тому, що зазначене суспільно-небезпечне явище, поряд із нетерпимістю, виступає у якості основи тероризму [17, с. 375].

Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 22 грудня 2003 року № 58/174, визначає “тероризм найбільш радикальним проявом екстремізму” [19]. У ряді міжнародних документів, прийнятих ООН, термін “екстремізм” використовується як синонім расизму, ксенофобії, нацизму, сепаратизму та ін.

Аналіз деякими вітчизняними вченими міжнародно-правових актів у сфері протидії екстремізму дає підстави висновку про їх декларативність. Як зазначає Гожій В.Д., більшість з міжнародно-правових документів, ухвалених під егідою ООН, не містять не тільки переліку екстремістських діянь (за винятком тероризму), а й дефініцій екстремізму, а також будь-яких ефективних механізмів взаємодії з питань протидії екстремізму між державами. Крім того, документи ООН надають екстремізму виключно релігійно-расовий відтінок, недостатньо акцентуючи увагу на більш сучасних його формах, наприклад, пропаганді війни та ненависті, проявах екстремізму в мережі Інтернет [6, с. 141].

Спроба усунути цю прогалину міститься в Шанхайській Конвенції про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом від 15 червня 2001 року (Україна не є учасником даної угоди та членом міжнародної організації – Шанхайської організації співробітництва, під егідою якої її укладено), в якій використане вузьке тлумачення екстремізму: будь-яке діяння, спрямоване на насильницьке захоплення влади або насильницьке утримання влади, а також на насильницьку зміну конституційного ладу держави, а так само насильницьке посягання на громадську безпеку, у тому числі організація у вищевказаних цілях незаконних збройних формувань або участь у них (ст. 1) [20].

Більш узагальнене визначення цього поняття міститься в Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи, прийнятої в 2003 році, згідно з якою: “екстремізм є формою політичної діяльності, яка явно або поступово заперечує принципи парламентської демократії і заснована на ідеології та практиці нетерпимості, відчуження, ксенофобії, антисемітизму” [21].

У 2003 році Парламентська Асамблея Ради Європи ухвалила резолюцію № 1344 (203) “Про загрозу для демократії з боку екстремістських партій та рухів в Європі” і рекомендувала державам прийняти законодавство з метою запровадження адміністративних процедур, які б перешкождали розповсюдженню екстремістської ідеології за допомогою нових інформаційних технологій (п. 13h) [21].

На жаль, законодавство України не містить визначення поняття “екстремізм” та похідних від нього понять. Відсутність законодавчо встановленої дефініції екстремізму однозначно розцінюється як негативна обставина, яка створює проблеми для правозастосовної практики або навіть як перешкода при організації спільної діяльності правоохоронних органів у цій сфері [4].

Аналіз застосування поняття “екстремізм” в науковій літературі засвідчує, що вчені висловлюють різноманітні думки щодо розуміння природи цього явища. Іноді українськими вченими вкладається різний за обсягом зміст в поняття “екстремізму”.

Узагальнивши існуючі наукові підходи до розглядуваної дефініції, можна дійти висновку, що в юридичній літературі екстремізм визначають як: соціальне явище; суспільно небезпечну діяльність; ідеологію – систему поглядів, ідей, переконань, цінностей та установок тощо.

Дещо звуженим видається визначення екстремізму як певної деструктивної ідеології або стану соціальної ворожнечі. Таку точку зору висловлює Кашепов В.П., який вважає, що екстремізм – це ідеологія нетерпимості, яка ґрунтується на ознаках раси, національності, мови, походження, релігії, приналежності до соціальної групи, що виражається у вчиненні публічних протиправних дій [22, с. 30-34]. Схожої позиції додержується Назимко Є.С. та Гожій В.Д., які під екстремізмом пропонують розуміти стан політичної, ідеологічної, расової, національної, релігійної ненависті чи ворожнечі, спрямованої на піддрив безпеки світового співтовариства в цілому, що характеризується вчиненням злочинів, які містять ознаки екстремістської, а також транснаціональної, організованої та злочинної діяльності [17, с. 378].

Як зазначається у п. 2 Плану дій з попередження насильницького екстремізму ГА ООН 2015 р., насильницький екстремізм не є ані новим, ані властивим тільки конкретному регіону, національності або системі вірувань [23].

Дорохін Д.В. розглядає екстремізм як одну з форм радикального заперечення існуючих суспільних норм і правил у державі з боку окремих осіб або спільнот [7, с. 44]. Але варто виходити з того, що з точки зору права само по собі заперечення або прихильність до крайніх поглядів та заходів, відданість реакційним політичним, релігійним та іншим теоріям, вченням та переконанням не може визнаватися злочином.

Більш конкретизоване визначення пропонує Бабій А.Ю., яка під екстремізм розуміє суспільно небезпечну діяльність, яка полягає у вчиненні умисних протиправних діянь з екстремістських мотивів або з метою досягнення екстремістських цілей [4, с. 203-204]. Маючи високий ступінь узагальнення, наведене визначення водночас містить критерії, які звужують його межі за допомогою використання терміну “екстремістські цілі”. Дослідниця вважає, що екстремізм являє собою більш загальне, родове поняття щодо видових понять “тероризм” та “сепаратизм” [4, с. 203].

Назимко Є.С. та Гожій В.Д., на основі проаналізованих дефініцій виділяють наступні конструктивні ознаки екстремізму: а) прихильність, тобто вірність або відданість будь-кому або будь-чому; б) крайній характер поглядів, позицій і заходів в людській діяльності; в) екстремістські дії можуть бути вчинені як окремими особами, так й угрупованнями або організаціями; г) визначеність сфер, схильних до негативного впливу зазначеного явища (сфери суспільної свідомості, суспільної психології, моралі, ідеології, відносин між соціальними групами, етносами, громадськими об’єднаннями, політичними партіями та конфесіями); наявність специфічної мотивації, характерної для досліджуваної групи злочинців. В якості такої виступає політична, расова, етнічна, національна, релігійна ненависть або ворожнеча [17, с. 378].

Складнощі визначення поняття “екстремізм” та його ознак не вичерпують проблематику правового забезпечення протидії цьому суспільно небезпечному явищу.

В контексті удосконалення такого забезпечення залишається цілий ряд спірних питань. З цього приводу існує кілька точок зору.

Прихильники першої точки зору вважають за доцільне прийняття спеціального закону про протидію екстремізму.

Існує протилежна думка, що відсутня нагальна потреба у прийнятті профільного законодавчого акту щодо протидії екстремізму, оскільки переважна більшість складів протиправних діянь у сфері протидії екстремізму вже визначені кримінальним законом та законодавством про адміністративну відповідальність [24, с. 96-98]. Цю точку зору відстоює Климчук В.П., який стверджує, що чинна в Україні нормативно-правова база є достатньою для протидії екстремістській діяльності. Він вважає, що у разі введення в КК відповідальності за екстремістські діяння, такі норми утворюватимуть небажану конкуренцію з положеннями антитерористичного законодавства України та відповідними статтями КК України [9].

Поширеною також у літературі є думка про те, що спеціальні “антиекстремістські” норми влада може використовувати для боротьби з опозицією та інакомисленням.

Кожна з цих точок зору заслуговує на увагу і, що важливо, певною мірою може бути узгоджена з іншими.

Вітчизняні дослідники неодноразово звертали увагу на необхідність ухвалення спеціального антиекстремістського закону. Так, Дорохін Д.В. вважає, що однією з основних причин, що визначають в правовій державі успіх запобігання, виявлення та припинення можливих проявів екстремістського характеру, є створення національного законодавства, адекватного соціально-політичній та кримінальній обстановці в країні [7, с. 4].

Ухвалення Закону України “Про боротьбу з екстремізмом”, як зазначає вітчизняний вчений Колосков В.В., є нагальною потребою для нашої держави, українського суспільства та Європи загалом. Відповідно, потрібно внести й зміни до КК України [10, с. 77].

Подібну думку з цього приводу висловлює Капінос М.С., який наголошує на необхідності вдосконалення законодавчої бази (ухвалення закону “Про протидію екстремізму”, в якому буде визначено фундаментальні поняття у сфері протидії екстремізму, класифікацію екстремістської діяльності через її види та форми, основні напрями, принципи та способи протидії екстремізму, суб’єкти такої протидії, загальні положення про відповідальність за здійснення екстремістської діяльності та за окремі види протиправних дій), що сприятиме нейтралізації негативної діяльності націоналістичних, міжетнічних, релігійно-політичних угруповань, зменшенню числа злочинів, і, у свою чергу, призведе до зняття соціальної напруги в суспільстві [25, с. 72].

Необхідність прийняття спеціального антиекстремістського закону обґрунтовує Бабій А.Ю. [4, с. 203, 210].

Однією з окремих проблемних точок є розпорошеність правових норм, неузгодженість та фрагментарність законодавчих актів, що регламентують питання запобігання і протидії політичному радикалізму та екстремізму в Україні [26, с. 29].

Аналізуючи проблеми правового забезпечення протидії екстремізму в Україні, В.Д. Гожій у своєму дослідженні зробила висновок про те, що розміщення антиекстремістських правових заборон у різних законодавчих актах не сприяє якісній та повноцінній протидії цьому суспільно небезпечному явищу, робить систему організаційно-правового забезпечення протидії екстремізму малоефективною [6, с. 82].

Доцільно, на думку Бабій А.Ю., виходити з того, що будь-які визначення екстремізму повинні містити такі формулювання, які б не дозволяли у ході правозастосування застосовувати його розширювальне тлумачення з метою необґрунтованого обмеження прав і свобод [27, с. 25]. Отже, передбачене у законі визначення екстремізму не повинно надавати можливості правоохоронним органам

зловживати своїми повноваженнями у діяльності, пов'язаній з протидією цьому негативному явищу.

Ірха Ю.Б. звертає увагу на те, що відсутність належного правового регулювання питань протидії екстремізму є причиною виникнення великої кількості проблем. Однією з них є складність кваліфікованого розмежування громадських акцій протесту (мітингів, походів, демонстрацій тощо), які дозволені Конституцією і законами України і спрямовані на відстоювання та захист прав і свобод людини, від масових акцій громадянської непокори, метою яких є розпалювання етнічної, політичної, релігійної та соціальної ворожнечі, в тому числі і повалення існуючого державного чи суспільного устрою [8, с. 137-142].

В умовах сучасної об'єктивної дійсності, коли загроза зовнішній і внутрішній безпеці України, як ніколи, актуальна, на наш погляд, саме кримінально-правові засоби уявляються найбільш ефективними інструментами захисту основ політичної системи суспільства як невід'ємної складової сучасної української демократичної державності від різного роду антидемократичних злочинних проявів (сепаратизму, екстремізму, тероризму тощо) [13, с. 388].

Висновки.

В юридичній літературі висловлюються різноманітні позиції щодо визначення поняття “екстремізм”. Це поняття вживається для позначення різних аспектів соціальної дійсності. Підхід, який поширений в доктрині, визначає крайність екстремізму як діяльності, що виходить за межі дозволеного. При цьому такі межі далеко не завжди визначаються нормами права, а й іншими соціальним нормами. В найбільш узагальненому виді екстремізм як соціальне явище утворюють: ідеологія екстремізму (базис екстремістських практик), екстремістська діяльність (втілення у життя екстремістської ідеології) та екстремістська група чи організація (форма соціальної організації екстремістської діяльності) [4, с. 88].

Створення в Україні ефективної правової бази для протидії екстремізму – вимога часу, яку необхідно неодмінно виконати, оскільки зволікання з правовим регулюванням цієї сфери може призвести до непоправних наслідків [8, с. 141].

На сучасному етапі існує потреба ухвалення спеціального закону про протидію екстремізму, норми якого сприятимуть упорядкуванню відносин у цій сфері. У спеціальному законі доцільно визначити: правові основи діяльності держави з протидії екстремізму; принципи і напрями протидії екстремізму; перелік суб'єктів протидії екстремізму та їх повноваження; порядок визнання організації екстремістською, механізм заборони її діяльності та ліквідації; порядок недопущення здійснення екстремістської діяльності при проведенні масових заходів; порядок недопущення фінансування екстремізму; відповідальність за здійснення екстремістської діяльності; пріоритетні напрями міжнародного співробітництва у сфері протидії екстремізму. Також бажаним є удосконалення закону про кримінальну відповідальність у сфері протидії екстремістським злочинам.

Використана література

1. Гуцал А.Ф. [Екстремізм. Енциклопедія сучасної України](https://esu.com.ua/search_articles.php?id=18837) / ред. кол. І.М. Дзюба та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001 – 2022. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=18837
2. Мокляк В.В. Протидія терористичній діяльності в Україні: монографія. Харків: Юрайт, 2021. 204 с.
3. Стратегія національної безпеки України: Указ Президента України від 14.09.20 р.

№ 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>

4. Бабій А.Ю. Кримінально-правова протидія екстремізму в Україні: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України. Київ, 2021. 247 с.
5. Благодарний А.М. Удосконалення правової регламентації протидії екстремізму: зб. тез наук. доп. наук.-практ. конф. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави*, м. Київ, 4 квіт. 2019 р. Київ: Нац. акад. СБУ, 2019. С. 9-11.
6. Гожій В.Д. Адміністративно-правове забезпечення протидії екстремізму в Україні: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.07. Кривий Ріг, 2019. 218 с.
7. Дорохін Д.В. Нормативно-правове регулювання міжнародного співробітництва у сфері протидії релігійному екстремізму. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Вип. 3. Т. 4. С. 112-117.
8. [Ірха Ю.Б.](#) Окремі проблеми правового регулювання питань протидії екстремізму в Україні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. № 1. С. 137-142.
9. Климчук В.П. Екстремізм в Україні: привід чи реальність? URL: <http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=news&newsid=123082>
10. Колосков В.В. Законодавство України з питань боротьби з тероризмом та екстремізмом: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. *Протидія проявам тероризму, сепаратизму, екстремізму та нелегальній міграції в сучасних умовах: стан, проблеми та перспективи*, м. Дніпро, 28 жовт. 2016 р. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016. С. 75-79.
11. Кубальський В.Н. Система злочинів антидержавного екстремізму за законодавством України: матеріали міжнар. наук.-практ. “круглого столу” *Кримінальне право в умовах глобалізації суспільних процесів: традиції та новації*, м. Харків, 15 трав. 2020 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), Л. М. Демидова (заст. голов. ред.), А.П. Гетьман та ін. Харків: Право, 2020. С. 201-207.
12. Боротьба з тероризмом / за заг. ред. В.А. Ліпкана, Д.Й. Никифорчука, М.М. Руденка. Київ: Знання України, 2002. 254 с.
13. Чуваков О.А. Кримінально-правова протидія злочинам проти основ національної безпеки України: теорія і практика: автореф. дис. ...д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. 388 с.
14. Бабій А.Ю. Поняття, ознаки та сутність екстремізму. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету “Одеська юридична академія”*. 2019. Вип. 4. С. 143-153.
15. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015
16. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043
17. Назимко Є.С., Гожій В.Д., Тіточка Т.І. Міжнародно-правове забезпечення протидії екстремізму та деокупації окупованих територій. *Юридичний електронний журнал*. 2022. № 1. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2022/95.pdf
18. Декларація про заходи ліквідації міжнародного тероризму від 9 грудня 1994 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_502
19. Права людини і тероризм: Резолюція Генеральної Асамблеї Організації Об’єднаних Націй від 22 грудня 2003 року № 58/174. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_f44
20. Шанхайська Конвенція про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом від 14 червня 2001 року. URL: <http://ecrats.org/upload/iblock/2e5/1.pdf>
21. Про загрозу для демократії з боку екстремістських партій і рухів у Європі: Резолюція ПАРС 1344 (203). URL: [https://www.coe.int/t/r/parliamentary_assembly/\[documents,Sept_2003\]/Res%201344%20Rus.asp](https://www.coe.int/t/r/parliamentary_assembly/[documents,Sept_2003]/Res%201344%20Rus.asp)
22. Кашепов В.П. Кваліфікація злочинів екстремістської спрямованості. *Кримінальне право*. 2007. № 3. С. 30-34.
23. План дій з попередження насильницького екстремізму: документ Генеральної Асамблеї Організації Об’єднаних Націй A/70/674 від 24 грудня 2015 р. URL: <https://undocs.org/>

pdf?symbol=ru/A/70/674 (дата звернення: 31.12.2020).

24. Боголюбов С.А. Чи потрібний закон про протидію політичному екстремізму? *Адвокат*. 2001. № 11. С. 96-98.

25. Капінос М.С. Механізми впливу державного управління на екстремізм як соціальну систему. *Актуальні проблеми державного управління*. 2012. Вип. 4. С. 69-72.

26. Васильчук Є.О. Молодіжний політичний радикалізм та екстремізм у сучасній Україні. дис. ...докт-ра політ. наук. 23.00.03. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2016. 482 с.

27. Бабій А.Ю. Доктринальні підходи до визначення поняття “екстремізм”: матеріали ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції *Наукові розвідки з актуальних проблем публічного та приватного права*, м. Київ, 24 квіт. 2020 р. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020. С. 22-27.

~~~~~ * * * ~~~~~